

**INSAN HÁM PUQARALARDÍN KONSTITUCIYALÍQ HUQÍQ HÁM ERKINLIKLERIN ÚYRENIW –
JOQARÍ RUWXÍY PAZIYLETLERDI TÁRBIYALAWDÍN TIYKARÍ**

Tilewov Erkinbay Muratbaevich – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

tileuov.erkinbai@gmail.com

Muptillaeva Nawbahar Nurabulla qızı – *magistrant*

nawbaharmuftullaeva@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**ИЗУЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА –
ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ ВЫСОКИХ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ**

Тилеуов Еркінбай Муратбаевич – *доктор философии по педагогическим наукам, доцент*

Муптиллаева Наубахар Нурабуллаевна – *магистрант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**STUDYING THE CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN
IS THE BASIS FOR FOSTERING HIGH MORAL QUALITIES**

Tilewov Erkinbay Muratbaevich – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor*

Muptillaeva Nawbahar Nurabullaevna – *master's student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: yuksak ma’naviy fazilat, inson, fuqaro, konstitutsiya, huquq, erkinlik, shaxsiy huquq, siyosiy huquq, iqtisodiy va ijtimoiy huquq.

Rezyume. Maqolada inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy asoslari, huquqiy normalari, ularni o‘rganish zahirida insonlarda yuksak ma’naviy fazilatlarini tarbiyalashdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Ключевые слова: высокое нравственное достоинство, человек, гражданин, конституция, право, свобода, личное право, политическое право, экономическое и социальное право.

Резюме. В статье анализируются конституционные основы, правовые нормы прав и свобод человека и гражданина, их значение в воспитании высоких духовных качеств у людей на основе их изучения.

Key words: high moral virtue, person, citizen, constitution, law, freedom, personal right, political right, economic and social right.

Summary. The article analyzes the constitutional foundations of human and civil rights and freedoms, legal norms, and the importance of their study in fostering high moral qualities in people.

Kirisiw. Joqarı ruwxıy pazıylet – insannıń ishki duńyası, ádeplilik pákligi, hújdanı hám jámiyet aldındaǵı juwapkerligin sáwlelendiriwshi joqarı qásiyetler jıynaǵı bolıp tabıladı. Bul túsiniw watan súyiwshilik, insaniylıq, hadallıq, mehir-aqıbet hám ilim-aǵartıwshılıqqa umtılw sıyaqlı ulıwma insaniylıq hám de milliy qádiriyatlardı jámlestirip alıp, shaxstıń ruwxıy jetikligi hám jámiyet rawajlanıwın belgileydi.

Joqarı ruwxıy pazıyletlerdiń tiykarǵı belgileri:

- Hadallıq hám páklik: Nápsige erk bermew, haramnan jerkeniw.

- Ilim-bilim hám aǵartıwshılıqqa umtılw: Bárqulla úyreniw hám bilimin arttırıw.

- Watan súyiwshilik: Watanga muhabbat, onıń táǵdirine tiyisilik sezimi.

- Miyrim-shápáat hám keń peyillik: Adamlarǵa jaqsılıq etiw, keshirimli bolıw.

- Juwapkeshilik: Óz sózi hám isine juwap bere alıw.

- Jigerlilik: Qıyınshılıqlarǵa mártlershe qarsı turıw.

Bul pazıyletler insandı kámillikke jetekleydi, jámiyette salamat ortalıqtı jaratadı hám xalıqtıń ruwxıy kúsh-qudiretin asıradı.

Konstituciya latinsha "constitutio" sózinen alınǵan bolıp, "dúzilis", "ornatıw" degen mánislerdi bildiredi. Konstituciya ayrıqsha yuridikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan birden-bir siyasiy-huqıqıy hújjet bolıp, onda shaxs, jámiyet hám mámleket ortasındaǵı qatnasılardıń tiykarǵı principleri ornattıladı, mámleketlik hákimiyatıń dúzilisi, subyektleri, hákimiyatı ámelge asırıw mexanizmi belgile-

nedi, jámiyet, insan hám puqaranıń mámleket tárepinen qorǵalatuǵın huqıq hám erkinlikleri bekkemlenedi.

Konstituciya óziniń mánisi hám yuridikalıq tábiyatı boyınsha basqa huqıqıy hújjetlerden tómendegi áhmiyetli tárepleri menen ajralıp turadı:

birinshiden, konstituciya arnawlı subyekt, yaǵnıy Ózbekstan xalqı tárepinen referendum arqalı yaqi onıń atınan Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Nizamshılıq palatası deputatları hám Senatı aǵzaları ulıwma sanınıń keminde úshden eki bóleginen ibarat kópshiliginiń dawısı menen qabil etiledi;

ekinshiden, konstituciyalıq qaǵıydalar shólkemlestiriwshi, baǵdarlawshi, birlenshi áhmiyetke iye;

úshinshiden, konstituciyalıq tártipke salıw kóleminiń keń qamtılıwı menen xarakterlenedi, yaǵnıy ol oǵada áhmiyetli hám keń kólemdegi jámiyetlik qatnasılqlar sheńberine tásir etedi;

tórtinshiden, konstituciya ayrıqsha yuridikalıq ózgesheliklerge iye, yaǵnıy basqa nızamlardan üstinlikke, joqarı yuridikalıq kúshke, ózine tán qorǵaw formasına, arnawlı tárizde qabil etiliwı hám ózgertiliwı tártibine iye.

Jańa redakciyadaǵı Ózbekstan Respublikası Konstituciyası insan ar-namısı, qádir-qımbatı, erkinligi hám máplerin joqarı qádiriyat dep biletuǵın, ruwxıy pazıyletlerdi bekkemleytuǵın huqıqıy tiykar bolıp esaplanadı. Ol ádillik, teńlik, keńpeyillik hám ózgeler huqıqın húrmet etiw sıyaqlı jaqsı ideyalardı basshılıqqa alǵan.

- Insaniylıq hám qádir-qımbat: Konstituciyada insan, onıń ómiri, erkinligi hám ar-namısı joqarı qádiriyat

sıpátında bekkemlengen, bul bolsa shaxsqá húrmet sezimin tárbıyalaydı.

- Ádıllık hám teńlik: Barlıq puqaralardıń huqıqları teńligi, jınısı, rasası, milleti hám qaysı dinge iseniwine qaramastan kemsitiwge jol qoymaq ádıllık ruwxıylıǵın qáıplestiredi.

- Juwapkershilik hám watandı súyiwshilik: Puqaralardıń óz huqıqlarınan paydalanıw menen bir qatarda, mámleket hám jámiyet aldındaǵı minnetlemelerin seziwı ruwxıy jetiklik belgisi esaplanadı.

- Shańaraq hám jámiyet: Shańaraqtıń muqaddesligi, kekselerdi húrmet etiw, jaslardıń tálim-tárbıyasına itibar sıyaqlı ulıwma insaniylik pazıyetler tiykarǵı nızam dárejesinde qollap-quwatlanadı.

Konstituciya ruwxıy-ádeplilik ólshemlerin huqıqıy kepilllestiriw arqalı demokratiyalıq huqıqıy mámleket hám puqaralıq jámiyetin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Izertlew metodologiyası. Maqalada salıstırıw hám analiz izertlew metodlarına tiykarlangan. Maqalada Mámleketimiz basshısı Sh.M.Mirziyoyevtıń shıǵıp sóylewleri, Ózbekstan Respublikası Konstituciyası birden-bir siyasiy-huqıqıy hújjet ekenligi, Konstituciya ádıllık, teńlik, keńpeyilik hám ózgeler huqıqın húrmet etiw sıyaqlı ideyalar analizlendi.

Ádebiyatlar analizi. Jańa Ózbekstannıń jańa redakciyaǵı Konstituciyası qabıl etilgenine úsh jıl bolıp qaldı. Mámleketimiz basshısı Sh.M.Mirziyoyev 2023-jıl 8-mayda Oliy Majlis palataları, siyasiy partiyalar, sud hám atqarıwshı hákimiyat organları basshıları hám de jámáátshilik aktivleri menen sóylesiwde jańa redakciyaǵı Konstituciyanı qabıl etiw boyınsha 30-aprelde bolıp ótken referendum juwmaqları haqqında “Konstituciyamız joybarın talqılawdan baslap tap onı qabıl etkenge shekemgi bolǵan dáwirde ótkizilgen ulıwma xalıqlıq talqılawlarında millionlap watanlaslarımız aktiv qatnastı. Usı kózqarastan qaraǵanda, jańalangan Konstituciyamızdıń anıq avtorı xalqımız boldı, dep aytıwǵa barlıq tiykarlarımız bar. Eń áhmiyetlisi, endi reformamız jolınan hesh qashan artqa qaytpaymız, “insan-jámiyet-mámleket”, degen jańa sistema tiykarında tek ǵana aldǵa qarap baramız” dep atap kórsetti.

Jańa redakciyaǵı Konstituciyaǵa muwapıq hám xalıq aralıq normalar tiykarında insan huqıqları hám de erkinlikleri tolıq ústinlikke iye boldı. Puqaralardıń barlıq zárúr huqıq hám erkinliklerin támiynlew hám de qorǵaw mámleket siyasatınıń ústinlikli wazıypasına aylandı.

Konstituciya insan huqıqlarına itibar sezilerli dáreje de astı. Duńya mámleketleri nızamlarında belgilengen 110 nan artıq huqıqtan 90nı jańa redakciyaǵı Konstituciyamızda bekkemlendi. Ekologiya máselelerine ayrıqsha áhmiyet berilip, tábiyattı qorǵaw, ıqlım ózgeriwine qarsı gúresiw hám de Aral boyı regionın tiklew boyınsha mámleket minnetlemeleri bekkemlendi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 20-statıyasında “Insannıń Konstituciya hám nızamlarda bekkemlep qoyılǵan huqıq hám erkinliklerine qol qatılmaıdı hám olardan sud qararısız ayırıwǵa yaki olardı sheklewge hesh kimniń haqsı joq” [1] dep kórsetilip ótilgen.

Insannıń huqıq hám erkinlikleri tikkeley ámel etedi. Insannıń huqıq hám erkinlikleri nızamlardıń, mámleketlik uyımlar, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw uyımları, olardıń lawazımlı shaxsları jumısınıń mánisin hám mazmunın belgileydi.

Mámleketlik uyımlar tárepinen insańǵa qollanılatuǵın huqıqıy tásir ilajları teń salmaqlılıq principine tiykarlanıwı hám nızamlarda názerde tutılǵan maqsetlerge erisiw ushın jeterli bolıwı kerek.

Analiz hám nátiyjeler. Insan menen mámleketlik uyımlardıń óz ara qatnasıqlarında júzege keletuǵın nızamshılıqtaǵı barlıq qarama-qarsılıqlar hám anıqsızlıqlar insan paydasına talqılanadı” dep insan huqıq hám erkinlikleri konstituciyalıq tárepten bekkemlengen.

Insannıń huqıq hám erkinlikleri konstituciya dárejesinde tartıptı bólinedi.

1. Jeke huqıq hám erkinlikler:

- Jasaw huqıqı hár bir insannıń ajıralmas huqıqı bolıp tabıladı;

- Insannıń abırayı hám qádir-qımbatı qol qatılmaıdı;

- Hesh kim qıynawǵa, zorlıqqa, basqa da ayawsız, adamgershilikke jat yamasa insannıń qádir-qımbatın kemsitiwshi qatnasqa yamasa jazaǵa tartılıwı múmkin emes;

- Hesh kimde onıń razılıǵısız medicinalıq hám ilimiy tájiriybeler ótkeriliwı múmkin emes;

- Hár kim erkinlik hám jeke qol qatılmaslıq huqıqına iye;

- Hesh kim nızamǵa tiykarlanbaǵan halda qamalıwı, uslap turılıwı, qamaqqa alınıwı, qamaqta saqlanıwı yamasa onıń erkinligi basqasha tárizde shekleniwı múmkin emes;

- Jınayat islegenlikte ayıplanıp atırǵan shaxs onıń ayıbı nızamda názerde tutılǵan tartıptı ashıq sud dodalawı jolı menen dálillenbegenshe hám sudtıń nızamlı kúshke kirgen húkimi menen anıqlanbaǵansha ayıpsız dep esaplanadı;

- Hár kimge qanıǵeli yuridikalıq járdem alıw huqıqı kepillenedi;

- Hesh kim rásmiy járiyalanbaǵan nızam tiykarında húkim etiliwı, jazaǵa tartılıwı, mülkinen yamasa qanday da bir huqıqınan ayırılıwı múmkin emes;

- Hár bir insan jeke turmısınıń qol qatılmaslıǵı, jeke hám shańaraqlıq sıǵa iye bolıw, óz abırayı hám qádir-qımbatın qorǵaw huqıqına iye;

- Hár kim xat jazısıwları, telefon arqalı sóylesiwleri, pochta, elektron hám basqa da xabarları sır saqlanıw huqıqına iye;

- Hár kim turaq jayǵa qol qatılmaslıǵı huqıqına iye;

- Nızamlı tiykarlarda Ózbekstan Respublikası aymaǵında bolıp turǵan hár bir adam mámleket boylap erkin háreketleniw, jasaw hám jasaw ornın tańlaw huqıqına iye;

- Hár kim pikirlew, sóz hám isenim erkinligi huqıqına iye;

2. Siyasiy huqıqlar:

- Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları jámiyet hám mámleket islerin basqarıwda tikkeley hám de óz wákilleri arqalı qatnasıw huqıqına iye;

- Ózbekstan Respublikası puqaraları mámleketlik xızmetke kırıwde teń huqıqqa iye;

- Puqaralar ózleriniń sociallıq belsendiligin Ózbekstan Respublikası nızamlarına muwapıq mitingler, jıynalıslar hám demonstraciya formasında ámelge asırıw huqıqına iye;

- Ózbekstan Respublikası puqaraları kásiplik awqamlarına, siyasiy partiyalardı hám basqa da jámiyetlik birlespelerge birlesiw, ǵalabalıq háreketlerde qatnasıw huqıqına iye;

- Hár kim tikkeley ózi hám basqalar menen birgelikte mámleketlik uyımlar hám shólkemlerge, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw uyımlarına, lawazımlı shaxslarǵa yaqı xalıq wákillerine arzalar, usınıslar hám shaǵımlar menen múrát etiw huqıqına iye.

3. Ekonomikalıq, sotsiallıq, mádeniy hám ekologiyalıq huqıqlar:

- Hár bir shaxs mülk iyesi bolıwǵa haqlı;

- Hár kim múnásip miynet etiw, kásip hám jumıs túrin erkin tańlaw, qáwipsizlik hám gigiena talaplarına juwap beretuǵın qolaylı miynet sharayatlarında islew, miyneti ushın hesh qanday kemsitiwlersiz hám miynetke haqı tólewdiń belgilengen eń az muǵdarınan kem bolmaǵan tárizde ádil haqı alıw, sonday-aq jumıssızlıqtan nızamda belgilengen tártipte qorǵalıw huqıqına iye;

- Sud qararı menen tayınlangan jazanı orınlaw tártibinen yamasa nızamda názerde tutilǵan basqa jaǵdaylardan tısqarı májbúriy miynet qadaǵan etiledi;

- Hár kim dem alıw huqıqına iye;

- Hár kim qartayǵanda, miynet qábiletin joǵaltqanda, jumıssızlıqta, sonday-aq baǵıwshısınan ayırılǵanda hám nızamda názerde tutilǵan basqa jaǵdaylarda sotsiallıq támiynat huqıqına iye;

- Hár kim turaq jaylı bolıw huqıqına iye;

- Hár kim densawlıǵın saqlaw hám qanıgeli medicinalıq xızmetten paydalanıw huqıqına iye;

- Hár kim qolaylı qorshaǵan ortalıqqa, onıń jaǵdayı haqqındaǵı isenimli málimlemege iye bolıw huqıqına iye;

- Hár kim bilim alıw huqıqına iye;

- Hár kimge ilimiy, texnikalıq hám kórkem dóretiwshilik erkinligi, mádeniyat jetiskenliklerinen paydalanıw huqıqı kepillenedi. Intellektual mülk nızam menen qorǵaladı.

Jańa redakciyadaǵı Konstituciyanıń kúshli hám tásirsheń táreplerinen jáne biri – onda insan huqıqların kepilliklerin belgilewge jańasha qatnas jasaw bolıp tabıladı.

Konstituciyanıń 10-babı «Insan hám de puqaranıń huqıq hám erkinlikleri kepillikleri» dep ataladı. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 54-statyasında "Insan huqıqları menen erkinliklerin támiyinlew mámleketiń joqarı maqseti bolıp esaplanadı.

Mámleket insan hám puqaranıń Konstituciya hám nızamlarında bekkemlengen huqıqları menen erkinliklerin támiyinleydi" [1] – dep bekkemlenip, ózine úlken

juwapkershilikti aldı. Bul norma mámleketiń maqseti tiykarında juwapkershiligin Konstituciyalıq dárejede bekkemlegen.

Konstituciya insan hám puqaralardıń huqıqları kepillikleri sisteması, puqaralarǵa óz huqıqların qorǵaw imkaniyatları keńeytirildi.

Sonıń ishinde, hár kim óz huqıq hám erkinliklerin nızamda qadaǵan etilmegen barlıq usıllar menen qorǵawǵa haqlı ekenligi; hár kim nızamshılıq hám xalıqaralıq shártnamalarǵa muwapıq, eger mámleketiń huqıqıy qorǵawǵa baylanıslı barlıq ishki qurallarınan paydalanıp bolınǵan bolsa, insannıń huqıq hám erkinliklerin qorǵaytuǵın xalıqaralıq uyımlarǵa múrát etiwge haqlı ekenligi belgilep berilgen.

Konstituciya miynetke jaramsızlar, jalǵız kekseler, mayıplıǵı bolǵan shaxslar, xalıqtıń járdemge mıtáj bólegi, hayal-qızlardıń huqıqı ayrıqsha qorǵalıwı belgilendi.

Juwmaq hám usınıslar. Juwmaqlap aytqanda, Konstituciyamızda insan huqıqların tolıq hám keńinen belgilew menen mashqalalar sheshilmeydi. Olardıń ámel etiwın támiyinleytuǵın kúshli mexanizm hám sharayatlar bolıwı zárúr.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtıń tómendegi "Hámmemiz jaqsı túsinemiz, nızamlardı qabıl etiw – bul jumıstıń tek ǵana bir bólegi.

Tiykarǵı másele – nızamlardıń mazmun-mánisin xalqımızǵa hám juwapker orınlawshılarǵa óz waqtında jetkeriw, olardıń orınlanıwın durıs shólkemlestiriw jáne nızam talaplarına qatań ámel etiliwın támiyinlewden ibarat" [2] degen sózleri bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı.

Keyingi jıllarda mámleketimizde insan huqıq hám erkinliklerine baylanıslı kóplegen nızamlar hám nızam astı hújjetleri qabıl etildi. Bul normativ huqıqıy hújjetlerdiń tiykarǵı maqseti insan qádiri, insan mápi, insan huqıq hám erkinliklerin qorǵaw hám támiyinlewdiń tiykarǵı deregi bolıp esaplanadı.

Joqarıda atap ótilgen konstituciyalıq normalar puqaralardıń huqıqları menen erkinliklerin qorǵawdıń mámleketlik kepilliklerin bekkemlew imkaniyatın jaratadı, sonday-aq, xalqımızdıń tınısh hám abadan turmısın támiyinlew hám xalıqaralıq maydanda Ózbekstan Respublikasınıń unamlı imidjin qalıplestiriw ushın sharayatlar jaratıwǵa xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri). – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2023.

2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni kat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2017.